

Таццяна Шамякіна,
БДУ, Мінск

ВЯЛІКАЯ АЙЧЫННАЯ ВАЙНА Ў ТВОРЧАСЦІ ІВАНА ШАМЯКІНА (Да 95-годдзя з дня нараджэння пісьменніка)

Амаль у кожным творы І. Шамякіна ў той ці іншай ступені адлюстроўвалася Вялікая Айчынная вайна. Дастаткова згадаць раман «Глыбокая плынь», аповесці «Шлюбная ноч», «Гандлярка і паэт», пенталогію «Трывожнае шчасце», а таксама раманы аб сучаснасці, але абавязкова з ваеннай рэтраспекцыяй як асновай сюжэтаў: «Сэрца на далоні», «Снежныя зімы», «Вазьму твой боль». Тэма адна – падзвіг народа у вайне, а сюжэты, падыходы да тэмы, месцы дзеяння, характары герояў – усе надзвычай розныя.

Сам І. Шамякін – ветэран вайны, з кагорты пакалення пераможцаў, якія заўсёды з гонарам усведамлялі, што сваю галоўную справу ў жыцці яны зрабілі годна – вызвалілі свет ад арганізаванага фашызму, адбудавалі ўласную краіну.

У прадстаўленай рабоце ўвага скіравана на некаторых знакавых творах І. Шамякіна, якія акрэсліваюць яго канцэптואльны пошук на розных этапах творчасці і мастацкую эвалюцыю празаіка.

Іван Шамякін набыў вядомасць пасля з'яўлення ў нумары 11–12 часопіса «Полымя» за 1945 год яго аповесці «Помста». Даследчык літаратуры акадэмік Іван Навуменка адносна першага буйнога твора Шамякіна пісаў: «Можна сказаць, што, пачынаючы з “Помсты”, вызначыўся напрамак творчых пошукаў пісьменніка. Івана Шамякіна найбольш цікавіць станаўленне характару, духоўнага вобліку яго сучасніка» [2, с. 8].

Сёння, з вышыні часу, можна адзначыць і іншыя дасягненні маладога аўтара.

Шамякіна называюць летапісцам сваёй эпохі – другой паловы ХХ стагоддзя, перыяду надзвычай бурнага, супярэчлівага, адзначанага і прарывамі ў многіх сферах жыцця, і дэградацыяй – культурнай, сацыяльнай, маральнай. Ні адзін з беларускіх пісьменнікаў у такой ступені не ахапіў важнейшыя праблемы часу, не паказаў безліч сітуацый і канфліктаў больш чым пяцідзясяцігадовага шляху Беларусі.

Шамякіна заўсёды называлі майстрам сюжэту. І ў першай яго аповесці сюжэт ужо валодае той рэактыўнасцю, якую буйныя літаратуразнаўцы ХІХ і ХХ стагоддзяў лічылі важнейшай уласцівасцю сапраўднай літаратуры. Ва ўсіх сваіх творах Шамякін бліскуча ажыццяўляў *іманентнасць* развіцця сюжэтаў, гэта значыць, раскрываў заканамернасці, глыбінна і арганічна ўласцівыя той ці іншай з'яве.

Шамякін пісаў аповесць «Помста» ў вызваленай Германіі, адразу пасля Перамогі, яшчэ горача перажываючы апошнія па часе падзеі. Увесь свет чакаў, што савецкія ваяры будуць помсціць нямецкаму насельніцтву, і прага помсты ў сэрцах салдат, з якіх амаль кожны зведаў страту блізкіх на акупіраванай тэрыторыі, бяспрэчна, жыла. Але яна жыла ў баі, калі з ворагам сустракаешся твар у твар, у сумленным паядынку. Для славян увогуле, на працягу ўсёй іх гісторыі, не быў характэрны пастулат: «вока за вока, зуб за зуб», тут не практыкавалася кроўная помста, тут захоўваліся – нават у самых драматычных абставінах – рыцарскія адносіны да жанчыны і пяшчотныя – да дзіцяці. Нездарма паняцце «слязінкі дзіцяці», якой не вартыя ўсе дасягненні прагрэсу, узнікла менавіта ў славянскага, рускага (з беларускімі каранямі) пісьменніка Фёдара Дастаеўскага.

Прасякнуты глыбокім пачуццём святасці дзяцінства, галоўны герой твора маёр Раманенка шкадуе нямецкіх дзяцей, бацька якіх забіў яго маці і дачку.

На фронце І. Шамякін сустракаўся са шмат кім з вайсковых людзей, якія гарэлі прагай помсты за блізкіх і родных, памерлых ад голаду, загінуўшых ад бамбёжак, згарэўшых у беларускіх хатынях. Але наўрад хто з яго аднапалчан ведаў імёны забойцаў і ў пераможанай Германіі здолеў знайсці іх сем'і. У аповесці сітуацыя аўтарам штучна сканструяваная, літаратурная, хоць і магчымая, зусім верагодная – а гэта галоўнае для данясення праўды жыцця.

Маральна-этычная і мастацкая пазіцыі пісьменніка ўзаемаабумоўлены. Аўтар бачыў свой абавязак у тым, каб данесці да чытачоў праўду эпохі, яе не толькі падзейны бок, але і псіхалагічную атмасферу. Малады пісьменнік яшчэ толькі прасоўваўся ў напрамку авалодання прыёмам псіхалагічнага аналізу, але рабіў гэта дастаткова актыўна. Так, нельга не заўважыць, як удала ён паказвае непазбежнае ўздзеянне на ваяроў атмасферы наступлення, пераможнага паходу, радасць людзей у прадчуванні Перамогі.

Для дасягнення большай пераканаўчасці ў паказе душэўных рухаў галоўнага героя Шамякін ужо тут, у першай аповесці, выкарыстоўвае сюжэтны прыём, якім у далейшым будзе часта карыстацца ў раманнай творчасці, – *прыём рэтраспекцыі*. Пасярод тэксту аповесці, дзеянне якой адбываецца ў Германіі напярэдадні Перамогі, ён уводзіць даволі вялікі ўрывац, дзе распавядае, як вайсковая часць вызваляла родную вёску Раманенкі і як ён сустрэўся з жонкай, цяжка хворай пасля страты дзіцяці і свякраві, забітых фашыстам Візінэрам. Такая сустрэча вайскоўца і партызанкі – малаверагодная, але ў вайну ўсё здаралася. Тым больш, што аўтар імкнецца растлумачыць супадзенне абставін яшчэ і прагай маёра пабачыць родных, яго свядомы пошук жонкі ў партызанскім лесе. Менавіта сустрэча мужа і жонкі і з'яўляецца яркім сведчаннем іманентнасці сюжэту – самай яскравай рысай стылю Шамякіна. Не лісты, не паведамленні сродкаў

інфармацыі, а асабістая сустрэча, абстаўленая шматлікімі драматычнымі (але часам і сентыментальнымі) падрабязнасцямі, неабходная, каб абгрунтаваць асабліваю апантанасць героя прагай помсты.

Акрамя выкарыстання рэтраспекцыі – адным з першых у пасляваенным пакаленні беларускіх пісьменнікаў – Шамякін здолеў у сваёй першай аповесці дасягнуць яшчэ аднаго поспеху: ён авалодаў псіхалагічным прыёмам *раскрыцця душы чалавека праз пейзаж*.

Вайна і мір – не проста стан грамадства, але і стан чалавечай душы, якая раскрываецца праз стаўленне да прыроды. Шматлікія пейзажныя малюнкi ў творы адыгрываюць ролю дадатковага камертону, перадаючы кашмар часу: з аднаго боку, дзікунства, забойства, жах і смерць, з другога – гармонія, што ўзвышае чалавека.

Праўда, хвіліны гармоніі, яднання чалавека і прыроды хоць і могуць даць аздарўляльнае забыццё, адпачынак, але не могуць спыніць гвалту, сацыяльна-палітычнага абсурду. Сутыкненне прыроды і вайны дадзена Шамякіным з майстэрствам вопытнага творцы: «Густым роем кружылася ў паветры залатое лісце бяроз. Сухая, прыгожая восень не хацела аддаваць сваё харавство жудасным сілам вайны: дыму, копаці, смерці. Як ні многа стралялі, як ні многа было вакол свінцу, сталі і пораху, але пах лісця пераважаў, нішто не магло заглушыць гэтага цёплага прэлага водару вільготнай асенняй зямлі. Раманенка на поўныя грудзі ўздыхнуў гэтыя прыемныя пахі восені і не адрываўся поглядам ад бяроз. Яму шкада было, шкада ўсяго гэтага белага малочнага гаю. Амаль датыкаючыся верхавін уцалелых дрэў, зноў прайшлі штурмавікі...» [3, с. 153].

Такім чынам, ужо ў першым буйным творы – аповесці «Помста» – Шамякін паказаў сябе таленавітым, надзвычай перспектыўным празаікам, які смела вырашаў псіхалагічныя задачы і па-наватарску авалодваў сюжэтыкай.

З двух тыпаў светапоглядаў, якія перманентна змагаліся паміж сабою на працягу ХХ ст. (а магчыма, на працягу ўсёй гісторыі чалавецтва) – сціплага, калектывісцкага, духоўнага і індывідуалістычнага, прагнага, цялеснага – Шамякін усё жыццё трымаўся першага. Празаік, ён глядзеў на жыццё вачыма паэта. Галоўнае імкненне Шамякіна ўсё жыццё – жыць па сумленні, што нязменна абумовіла маральна-этычную вышыню і яго герояў. У найвялікшай ступені гэта датычыць найбольш любімага самім пісьменнікам рамана-пенталогіі «Трывожнае шчасце» (1957 г.).

Пенталогія складаецца з пяці аповесцей, якія ахопліваюць перадваенны час, ваенны і пасляваенны. Непасрэдна вайне прысвечаны тры аповесці. З іх найбольш вылучаецца па эстэтычных якасцях трэцяя – «Агонь і снег».

Аповесць «Агонь і снег» крытыка ацаніла надзвычай высока, назваўшы лепшым творам І. Шамякіна аб Вялікай Айчыннай вайне. Але гэта і адзін з лепшых твораў аб вайне ва ўсёй беларускай літаратуры, каштоўнасць якога з цягам часу ўзрастае дзякуючы дакладна выверанаму аўтабіяграфізму. Важна

памятаць, што сваю пенталогію Шамякін пісаў адначасова і нават раней, чым К. Сіманаў трылогію «Жывыя і мёртвыя», сёння ацэненую як лепшы савецкі твор пра Вялікую Айчынную вайну; раней, чым і многія аповесці В. Быкава. Між тым Шамякін ставіў тут тая ж праблема, што і названыя праслаўленыя пісьменнікі: недахопы ў камандаванні савецкімі войскамі, бяздушша ўладаў у адносінах да чалавека, гераізм звычайных людзей, важнасць маральнага духу ваяроў для канчатковай Перамогі.

Асабліва значны твор як дакумент першага этапу вайны. Акадэмік В. Каваленка на гэты конт пісаў: «Непрыхарошаны паказ пачатку вайны і першых паядынкаў з варожымі самалётамі быў важнай заслугай пісьменніка, бо часта ў праявітых творах тых гадоў якраз замоўчвалася суровая, трагічная праўда пра першапачатковы перыяд вайны, што перашкаджала рэалістычнаму погляду на ход усіх ваенных падзей, а калі-нікалі не дазваляла паказаць ва ўсёй велічы нябачны гераізм савецкіх салдат у першыя дні вайны» [1, с. 96].

У аповесці Шамякін выбраў форму дзённіка, які піша яго герой – alter ego аўтара – Пятро Шапятовіч.

Пры ўсёй шчырасці і непасрэднасці дзённікавых запісаў у аповесці адчуваецца строгі адбор узятых для паказу жыццёвага матэрыялу і выразна вытрыманы сюжэт, які закручаны вакол сябра Пятра Сяні Пясоцкага і яго антаганіста Кідалы.

Герой рамана Шапятовіч – рэфлексуючы малады чалавек, які пастаянна абдумвае і аналізуе з’явы жыцця і характары людзей. Вось піша ў дзённіку пасля прызначэння яго камандзірам батарэі: «Добра ў такі час адказваць толькі за самога сябе і больш ні за кога. Напісаў я гэта і падумаў: а як жа тыя, хто адказвае за лёс цэлага палка, арміі, усёй краіны? Нікчэмнымі здаліся мне праблемы, страхі, перажыванні. Я проста спалохаўся новых цяжкасцей. А я не маю права палюхацца – трэба ўсё перамагчы, трэба быць гатовым да большых цяжкасцей і большай адказнасці!» [4, с. 243].

Мабілізацыя душэўных сіл Пятра адбываецца ў пераадоленні страху, у адчуванні еднасці з байцамі, у гутарках з Пясоцкім. Усім гэтым напоўнены старонкі аповесці. Між тым ваенная абстаноўка надзвычай складаная. У ліпені 1941 года Пятро адзначыў, што нямецкія самалёты ляталі без перапынку: «Мы стралялі па некалькі разоў на дзень <...> Яны не давалі нам заснуць больш як гадзіну-дзве ў суткі» [5, с. 255].

Героі пенталогіі ў сваім паўсядзённым быцці і змаганні не адзелены ад жыцця ўсёй краіны і Еўропы. Дзённіку Пятро даручае свае думкі аб міжнароднай сітуацыі, аб саюзніках. Менавіта ж праз Мурманск, дзе служыў Шамякін і дзе адбываецца дзеянне аповесці, ішла галоўная дапамога СССР ад саюзнікаў па ленд-лізу. І калі на вуліцах Мурманска з’явіліся англійскія маракі, іх назіралі з прыязнасцю. Ніякай падазронасці да «капіталістаў» не было. Тут неабходна мець на ўвазе, што ў СССР у 30-я гады ўлады выходзілі

нянавісьць да фашыстаў, але ўпэўнівалі, што простыя людзі ў іншых краінах – заўсёды нашы саюзнікі і шчырыя сябры.

Уся пенталогія ахоплівае вялікі адрэзак часу і ўлічвае значны гістарычны вопыт народа. Ад адной часткі да другой змяняецца арэна дзеянняў герояў і іх суб'ектыўныя ўяўленні аб магчымасцях актыўнага ўмяшання ў жыццё; змяняюцца суадносіны паміж прыватным фактарам і аб'ектыўнымі абставінамі сацыяльнай рэчаіснасці. У першай аповесці «Непаўторная вясна» героі – Пятро і Саша – цалкам у палоне юнацкіх пачуццяў, свайго асабістага жыцця, хоць знешнія фактары ўжо ўваходзяць у іх існаванне і паступова змяняюць яго. Дзве аповесці «Начныя зарніцы» і «Пошукі сустрэчы» апавядаюць пра часы акупацыі на радзіме Пятра і Сашы, што патрабуе ад герояў асаблівых намаганняў у барацьбе, а значыць, у змяненні імі самімі знешніх абставін, якія ўрэшце прывялі да перамогі. У цэнтры пенталогіі – трэцяя аповесць цыклу «Агонь і снег» і апошняя аповесць «Мост», дзе героі, асабліва Пятро Шапятавіч, толькі таму здольныя адчуць рух гісторыі, што самі пачуваюць сябе свядомымі яе рухавікамі.

У пенталогіі з выключным пісьменніцкім умельствам паказана, як у новых жыццёвых абставінах героям даводзіцца змяняць свае пазіцыі, карэктаваць знешнія контуры паводзін: спачатку гэта пераход ад вучнёўства да самастойнай працы, ад юнацкай закаханасці да жыцця сям'ёй, потым – надзвычай складанае прывучэнне сябе да ваенных абставін, а ў аповесці «Мост» – зноў вяртанне да мірнай працы і новае прывучэнне сябе да сямейнага ладу. Структура вялікага рамана мае форму хвалі. Выключна праўдзівыя карціны даваеннага, ваеннага, пасляваеннага жыцця дасягаюцца дзякуючы ўдаламу ансамблю дзейных асоб, перапляценню іх лёсаў: маці лепшага сябра Пятра Сені Пясоцкага працуе з жонкай Пятра Сашай, яна ж выратоўвае ад смерці самога Пятра, калі ён трапляе ў родныя мясціны; Лялькевіч, да якога Пятро адчуваў рэўнасць, робіцца ўрэшце яго блізім сябрам; Антаніна, з якой Пятро здрадзіў Сашы, – аб'ект кахання Сені і жонка ненавіснага Шапятавічу Сцяпана Кідалы і інш.

Рэчаіснасць у творы лёгка аглядальная і пазнавальная, але прастора не здаецца лакальнай, дзякуючы і сяганню думкі галоўных герояў адно да аднаго, і ўключэнню у вясковы пейзаж пейзажу гарадскога – Гомеля, Мурманска, раённага горада. А галоўнае, пастаяннай прысутнасці, у выглядзе асобных дэталей і згадак, падзей саюзнага ці нават сусветнага маштабу і іх уплыву на лёс персанажаў. Героі, асабліва Пятро, не толькі назіраюць, але і глыбока перажываюць усё новае і новае супярэчнасці ў сацыяльным жыцці людзей. Разам са сцэнамі шматлікіх кантактаў герояў паміж сабою не меншае значэнне маюць у творы эпізоды іх духоўнай адзіноты, а лепш сказаць, іх унутраных кантактаў з усім, што адбываецца ў краіне і ў свеце, і адпаведна гэтаму работа душы. Сказанае асабліва тычыцца галоўнага героя – Пятра Шапятавіча. Не менш важнае значэнне маюць у

творы розныя формы паведамлення, якія своеасабліва чаргуюцца ў тэксце: аповед ад імя аўтара, дзённік галоўнага героя, а таксама вельмі характэрны менавіта для Шамякіна наратыўны прыём, калі аўтар уважліва назірае за дзеяннямі любімага персанажа і глядзіць на жыццё яго вачыма, прычым адначасова з уласным стаўленнем да падзей з вышыні часу і жыццёвага вопыту, – атрымоўваецца стэрэаскапічнасць погляду.

Сюжэт пенталогіі мае выразна акрэслены і ў той жа час «адкрыты» характар. Дзеянне развіваецца і ў незвычайных, выключных абставінах, і ў той жа час выводзіць пачуцці і думкі чытача за межы дадзенага месца і часу, паколькі героі часта ў думках звяртаюцца адзін да аднаго: і не толькі ўзаемна Пятро і Саша, але Шапятавіч неаднаразова ўспамінае Сенью Пясоцкага, розныя героі ўжо ў мірны час успамінаюць ваенныя падзеі і г.д. Вайна – своеасаблівы рубаж, якім вывяраюцца вельмі многія рэчы, у тым ліку маральна-этычныя, і гэта настолькі трагічны і незвычайны для народа гістарычны перыяд, што ён намнога павялічвае дыстанцыю часу, нездарма ў герояў ствараецца ўражанне, што яны пасталелі гадоў на дваццаць. Час згушчаецца, у выніку персанажы праходзяць не толькі перыяд біяграфічнага развіцця, але і асаблівы, таксама згушчаны, працэс пазнання. Паліфанізм твора вынікае з жывой і дзейснай ваеннай і працоўнай практыкі людзей, у выніку чаго можна гаварыць пра галоўны вынік пенталогіі: мастацкі паказ набыцця народам новага гістарычнага вопыту.

Раман «Сэрца на далоні» – адзін з самых вядомых у І. Шамякіна. Ён створаны ў пачатку 1960-х гадоў, але цудоўна чытаецца і сёння. Цяжка растлумачыць сілу ўплыву твора, напісанага так даўно. Тут, відаць, перапляліся некалькі фактараў эстэтычнага ўздзеяння, што і дало выключны чытацкі эфект.

Сярод гэтых фактараў звычайна першым называюць сюжэт. Шамякіна па праву называюць лепшым майстрам сюжэту ў беларускай пасляваеннай прозе. У рамане «Сэрца на далоні» сюжэт мае выразную дэтэктыўную спружыну. Ва ўсялякім разе, тут дастаткова сітуацыйных і псіхалагічных загадак.

Герой твора журналіст і пісьменнік Кірыла Шыковіч, напісаўшы неўзабаве пасля вайны дакументальную кнігу разам з высокім абласным начальнікам Гуканам, удзельнікам партызанскай і падпольнай барацьбы, а фактычна замест яго, праз дзесяць гадоў адкрывае новыя факты па тэме і хацеў бы працягнуць працу, упэўнены, што далёка не ўся праўда пра савецкае падполле ў час акупацыі выяўлена. Тым больш, што сябра Шыковіча, праслаўлены ў рэспубліцы хірург Антон Яраш, робіць удалую аперацыю на сэрца цяжка хвораі Зосі Савіч, дачцэ доктара Савіча, які лічыўся здраднікам, прыслужнікам фашыстаў. Але Яраш, сам актыўны ўдзельнік падполля, якога менавіта Зося выратавала ад смерці, не верыць у здраду доктара, свайго настаўніка, і яго дачкі. Павага да сябра і

пісьменніцкая інтуіцыя прымушаюць Шыковіча заняцца сур'ёзным раследаваннем, у ходзе якога высвятляецца, што Гукан, які ўсяляк перашкаджае рабоце журналіста, адразу пасля вайны напісаў данос на Зося і яе бацьку, зрабіўшы з іх здраднікаў. Між тым якраз абараняючы партызанскага сувязнога Гукана загінуў доктар Савіч, які быў адным з кіраўнікоў абласнога падполля. А Зося вынесла не толькі катаванні гестапаўцаў, нямецкія канцлагеры, але і высылку ў Сібір як дачка нямецкага паслугача. Такого роду несправядлівасці – з'ява нярэдка ў тую цяжкую эпоху.

У ліберальны час напісання твора беларускім партызанскім рухам і гарадскім падполлем перыяду фашысцкай акупацыі займаліся многія журналісты, пісьменнікі, навукоўцы-гісторыкі. Тут аказалася шмат нязведанага, надзвычай таямнічага – цяжка было дашукацца да ісціны. Неверагодна складаныя ўмовы барацьбы, штодзённая смяротная рызыка пры жорсткім рэжыме нацыстаў не дазвалялі падпольшчыкам фіксаваць кожны свой крок у дакументах. У выніку асноўвацца ў росшуках можна было толькі на сведчаннях тых, хто застаўся пасля вайны жывы. Пераважная большасць іх – сумленныя, шчырыя, праўдзівыя людзі. Але аказваліся часам і кар'ерысты тыпу Гукана, якія дзеля таго, каб узвялічыць сябе, паклёпнічалі на іншых і асуджалі іх, такіх, як Зося Савіч, на пакуты.

Такім чынам, ваенная сітуацыя мае далёкі працяг у жыццёвых лёсах розных герояў і вызначае сюжэт у многім культавага для таго часу твора.

Ужо ў 1960-я гг. беларуская літаратура лічылася адной з самых развітых у СССР, ды нават і ў Еўропе. Прычым найбольшую вядомасць мелі аўтары пераважна ваеннага прызыву, у тым ліку Іван Шамякін. Сёння значэнне іх твораў яшчэ больш узрастае, таму што іх кнігі – гэта сведчанні *непасрэдных удзельнікаў падзей*, якія паспелі іх глыбока і ўсебакова асэнсаваць.

Літаратура

1. Каваленка, В. Іван Шамякін: нарыс жыцця і творчасці / В. Каваленка. – Мінск, 1980. – 207 с.
2. Навуменка, І. Голас пакалення / І. Навуменка // Іван Шамякін. Збор твораў: у 5 т. – Мінск, 1965. – Т.1.
3. Шамякін, І. Збор твораў : у 8 т. – Мінск, 2003. – Т.1.
4. Шамякін, І. Збор твораў : у 23 т. – Мінск, 2013. – Т.13.
5. Шамякін, І. Збор твораў : у 23 т. – Мінск, 2013. – Т.13.